

Kovos su ligomis samprata lietuvių ir baltarusių užkalbėjimuose

Marija ZAVJALOVA

Straipsnio objektas – lietuvių ir baltarusių užkalbėjimai nuo ligų. Tikslas – remiantis tautosakos tektais, atskleisti kovos su ligomis maginės priemonės. Metodai – struktūrinis, lyginamasis, kontekstinis, lingvistinis. Išvados – lietuvių ir baltarusių užkalbėjimo tradicijos turi bendrą ligos sampratą, naudojamosi panašiomis priemonėmis ligai įveikti. Visų pirma, tai bendri žodinės magijos metodai (tapatinimai, palyginimai, metamorfozės, tabu). Daroma prielaida, kad simbolinis kelio vaizdavimas – tai viena iš tabu apraiškų, koduojanti patį gydymo procesą ir jo dalyvius. Pažymėtina, kad ne visos aprašytos kovos su ligomis priemonės abiejose tradicijose išsivystė vienodai – esminiai skirtumai galėjo atsirasti dėl vėlyvo krikščionybės priėmimo Lietuvoje.

Ligos išivaizdavimas lietuvių ir baltarusių užkalbėjimuose greičiausiai turi gilią šaknis – daugumoje tradicijų pagrindiniai jos suvokimo principai yra panašūs. Visų pirma, ji vaizduojama kaip svetima (gyva, arba personifikuota) būtybė, trukdanti žmogui ramiai gyventi. Užkalbėjimų tikslas yra išvaryti ją šalin, toliau nuo žmogaus gyvenamosios vietos, už jo erdvės ribų. Kadangi liga animizuojama, ji kartais išivaizduojama kaip gyvulys, augalas arba net kaip žmogus ar atskiri jo kūno organai.

Ligos palyginimas su medžiais ar jų dalimis: *Saka, eik ont žemes, kuo pre žmuogaus kabinies...* (užkalbėjimas nuo rožės) [LTR 3510 (49)]; *Kap nakcis dzyla, kap dziena dzyla i kap ita šaka dziūsta, tegu ite ita dedervinė išdziūsta.* [Reikia dar seilėm paspjaudžius trinti dedervinę dešinės rankos pirmu (bevardžiu) pirštu, ir vis tą pirštą pirmą patrint bile kur į sauso medžio šaką.] (užkalbėjimas nuo dedervinės) [TD, Nr. 455]. Ir pačių šių ligų pavadinimai siejasi su augalų pasauliu (*dedervinė* vienos šaknies su *derva*, o pastarasis žodis susijęs su rus. *дерево* 'medis' [Фасмер I, 502]); ... *Як у сухому дрэву і ў шыраме бару і ў зяленам бару адростку ня 'драстаць, так у божжу ўздыханню шалу ня бываць і ня 'трыгацца* [Замовы, 450: *ад шалу*]; *Сук-яліначка, тут табе не стаяці, табе ў Колечкі не бываці, табе, Колечка, грызі не знаці* [Замовы, 766: *ад грыжы*]. Baltarusių užkalbėjimuose liga palyginama su sausu medžiu, kuris nebegali remtis šaknimis, linguoti šakų, šlamėti lapais: *Як етаму дрэву на карані не станавіцца, не караніцца, не какаціцца, так у етага раба божага грызі ня быць* [Замовы, 759: *ад грыжы*]; *Як сухім дубчычкам тром на пні не стаяці, карэння не пускаці, голлейкам не меці, лістом не шумеці, расою не прыпадаці, так гэтаму ўдару не ядрыцца, не балеці* [Замовы, 581: *ад удару, звіху*]. Panašiai į sausus medžius išsiunčiamos ligos lietuvių užkalbėjimuose: ...*Nei an žtonių nei an gyvulių, aik, pasiucimas, an sousų medžių, an kietų akmenų...* [Krėvė–Mickevičius, p. 504–505, V]. Įdomu, kad baltarusių tradicijoje net pačios ligos atitin-

ka tam tikrus medžius, pavyzdžiui, išnėrimas palyginamas su ažuolu (taip pat ir danties skausmas); *залатнік* (pilvo skausmai) – su beržu; *касталомца* (greičiausiai kaulų skausmai) – su liepa; putinas susijęs su kraujo nutekėjimu. Liga vaizduojama kaip nereikalinga medžio dalis arba kaip visas sausas (niekam tikęs) medis.

Ligos palyginimas su kirmėlėmis, paukščiais ir gyvuliais: *Kauke, kauke, tavo pirštu dancį trinu, tavo vardu kirmėlį marinu, kad ji arba padvestų arba iš N dantų iššliuostų ir aitų in sousus medžius, in kietus akmenis. Kap tu šitų pirštų metei, tegul pameta N dancis kirmėlė, kuri jį kamuoja...* [Krėvė–Mickevičius, p. 506, XI]; *Маладзік малады, у цябе рог залаты; чарвяк точыць мае зубы, а ты патачы чарвяку губы* [Замовы, 622: *ад зубнога болю*]; *Vilke, vilke, išlįsk iš akių, aš tau duosiu maišą pinigų ir maišą rugių* [Mansikka, p. 69, Nr. 19]; *Éda éda rémuonėlis Kaip kiškelis kopūstėlius, Kaip ožkelė žalią žolę, Kaip vilkelis žalią mėsq* [LT, p. 904, Nr. 9338]; *Як салавеячку на вароцечках не ўспяваць, так у Валечкі надымачку–падвароду ў цэле да смерці не бываць* [Замовы, 803: *ад залатніка*]; *Залатэй доннік, сярэбраны доннік, стань ты ў пуне, у макавым зарне: тут тваё мясцечка, як салаўю гняздзечка* [Замовы, 812: *ад залатніка*]. Visi šie personažai, matyt, suvokiami kaip atstovaujantys kitam, svetimam pasauliui, kuris atrodo nepažįstamas ir dėl to pavojingas, priešiškas žmogui.

Ligos palyginimas su žmogumi – personifikacija: *Kartelis jojo ant širmos kumelės, kai kumelė parpuolė ir kartelis prapuolė* [Balys, p.69, Nr. 458]; *Ехай звіх на зялёнаму лугу, а там дзеікі краскі рвалі, звіх паймалі...* [Замовы, 528: *ад звіху*]. Dažniausi tokie baltarusių užkalbėjimai: *Ох ты, скула Ганна, ты красная панна, чаго ты шумовая, ці ты з работы, ці ты з таўкоты, ні ты пахадзюшча, ці ты рабацюшча, ці ты прыстрэчна, ці ты ўрошна, ці ты падумана, ці ты пагадана?...* [Замовы, 684: *ад скулы*]; *Удар Купрыян, удар удапрыўся, хвалі Бога, што не задаўніўся, стралі – не ўстраляй, сужылак не пацягай* [Замовы, 562: *ад удару*]; *Звіху, звіху, божы чалавечэ, а не так і звіхнуўсь, сам сабе ўлякнуўсь, косці на косці, жылы на жылы, кроў на кроў, какаткі на какаткі, сустай на сустай, а ты, звіх, на месці стань...* [Замовы, 582: *ад звіху*]. Šia liga vaizduojama kaip žmogus ir su ja bendraujama kaip su sau lygiu: *Кайтун–байтун, добры чалавек, чаго ж ты расхадзіўся? Ці ты з крыку, ці ты з работы, ці ты са зла, ці ты з пуду, ці ты з увяроду? Я ж цябе прашу, табе смачна есці даю, мякку пасецель сцялю, цябе, кайтуна, спаць кладу, табе, кайтуну, угаджу, цябе, кайтуна, прашу на касцях не хадзіць, касцей не ламіць, крыві не валнаваць, у (імя) кайтуну не бываць...* [Замовы, 832: *ад кайтуна*]. Kaip matome, liga gali miegoti, gerti,

valgyti kaip ir žmogus, todėl su ja galima susitarti. Kartais baltarusių užkalbėjimuose vienas žodis reiškia ir pačią personifikuojamą ligą, ir tą žmogaus kūno organą, kuriame ta liga kilo. Vadinasi, užkalbėtojas kreipiasi į ligą kaip į savarankišką būtybę, gyvenančią žmogaus organizme savo gyvenimą: gimsta, valgo, rengiasi ir t. t. Pavyzdžiui, manyta, kad pilvo skausmus sukelia iš savo vietos pajudėjusi gimda (baltarusių užkalbėjimuose *залатнік, доннік*; lietuvių – *gumbas, klynas, macica, parušenia*), kurią manoma gyvenant tarsi kokį gyvį žmogaus kūne, ir norint skausmą sustabdyti, ją reikia priversti grįžti į savo vietą: ...*залатнічок, хадзі, расхадзіся і ўсціхамірвайся, на свае месца станавіся, якое табе Гасподзь Бог паказаў. Уніз не схадзі, касці не ламі, раба божага не сушы. Як чорны мак пасеўны, так і ты, залатнік, пяром угору ўзніміся, на свае месца станавіся не ніжэй, не вышэй пупа...* [Замовы, 779: *ад залатніка*]; *Залатнік–залатнішча, і ты, жыво́т–жывацішча, стань ты на сваем месці, на залатом крэслі, як цябе маці радзіла, на залатом крэслі садзіла ў краснянкам каўпачку, у шаўковенькай шапачцы; красным повясам падпяразаўся, у бокі ўзяўся, на жывату хадзіў і сэрца знабіў, пад бокі падлягаў і дыхаць ня пускаў, як я цябе не гаварыла...* [Замовы, 809: *ад залатніка*]; *Gumbas turi savo dvarų. Išsikačio, išsivaliok ir in daikto atistikok* [Mansikka, p. 98, Nr. 155]. Lietuvių užkalbėjimuose kiti atskiri organai irgi tapatinami su pačia liga. Pavyzdžiui, dantų skausmas = dantys, kaulų skausmas = kaulai: *Ašėjau per žalią girią ir matau gilų šulinį. Aš tave noriu, tave, 'tą dantį', noriu prigirdyti ir nugramzdinti, kad tu man daugiau nebeskaudėtum* [Balys, p. 67, Nr. 444]; *Kaule, kaule, gyvas kaule! Ataduo mana gražumų, pasim sava laužimų* [TD, p. 181, Nr. 460].

Kaip matome, dažniausiai liga suvokiama kaip atskira, savarankiškai veikianti būtybė, nesvarbu, ar atėjusi iš kito pasaulio, ar gyvenanti žmoguje. Bendra visų ligų priežastis – kad toji būtybė pradeda blogai elgtis, pasidaro piktą ir trukdo žmogui gyventi, tampa nereikalinga, „atliekama“ – rusų *лишний* prasme. Tai atspindi ir kai kuriuose ligų pavadinimuose: slav. *лихо* ‘pyktis, piktybė’ davė pagrindą tokiems ligų pavadinimams kaip brus. *лишай, ліхарадка*, o pats yra susijęs su lot. *relinquō, -lictus* ‘palieku, paliktas’, ir jo pirminė reikšmė buvo ‘atliekamas, liekas, liktas’ [Фасмер II, 505]. Galbūt dėl to ir ligų priežastys užkalbėjimuose suvokiamos kaip kažkas atliekama, likta ar perdėta. Pavyzdžiui, nereikalingi veiksmai arba perdėti jausmai: *džiaugsmas, pavydas, nužiūrėjimas, zrokai*; brus. *прыстрэкі, прысмак, прыгавор, падзел, памышленне, падзіўкі, падымкі, падумка, падоім, падарванне* (tai yra dariniai su prefixais *па-, пры-,* reiškiančiais kaip tik prijungimą, papildomumą), *нату-га, іспуг, ляк, зляк, нервы, завісьць, радасць, прыгавор, унушэнне, памышленне* (perdėti jausmai ir nereikalingi veiksmai). Bet dažniausiai ligas sukelia nužiūrėjimas ir apkalbos, brus. *уроки* (sen. rus. *рокотать* ‘skambėti’, toch. A, B *reki* ‘žodis’ [Фасмер III, 497]); *падзіўкі* (nuo *дивиться* ‘žiūrėti’). Vadinasi, pagrindinės neigiamo poveikio žmogaus sveikatai priemonės yra kito žmogaus liežuvis ir akys.

Kaip gi susidoroti su liga, nugalėti ją, išvartyti iš žmogaus? Pagrindinis būdas ligai nugalėti – išsiaiškinti jos priežastį ir padaryti taip, kad per tą pačią priežastį ji ir išnyktų: išeitų ten, iš kur atėjusi, pati imtųsi to, dėl ko atsirado. Baltarusių užkalbėjimuose ligoms siūloma atlikti kaip tik tuos veiksmus, kuriuos darė žmogus, kai susirgo: *Выганяю я ету скулу на мхі, на балоты, на сухой лес: там вам красавання, там вам лікавання. На*

чым жа ты сханілася: ці на радасці, ці на піцянні, ці на едзянні? На чым жа ты сханілася, на тым і перастань [Замовы, 691: *ад скулы*]. Toks „gydymo būdas“ iš tikrųjų atitinka magijos principą: pasiekti tikslą pagal atitinkamą pasaulio tvarką, ne pažeidžiant taisykles, bet sugrąžinant viską į savo vietas, sudarant savotišką uždara ratą (kaip buvo, taip ir bus, niekas negali dingti arba atsirasti iš nieko, o kas buvo svetima, teininie sau). Kita vertus, tuo pačiu principu remiasi homeopatija: panašus gydymas panašiu. Šis principas grindžia ir žodinę magiją: kiekvienas daiktas pasaulyje atitinka kokį nors kitą, todėl aptinkant atitinkamą ar „magines tapatybes“ galima sudaryti pasaulyje atitinkamą tvarką ir taip galiausiai pasiekti tikslą, plg.: *Tfu, tfu, tfu, kai vilkas žalių mėšų ryja i neasiryja, i ja gerklėj kaulas nekliūva, kad tep ite pac itas krislas tava aky nekliūtų* [TD, p. 181, Nr. 458]; *Saulės pienas, akmenia kraujas, saulas aptemimas, krauja nustojimas* [Mansikka, p. 69, Nr. 21]; *Akmuo be šaknių, Sveika Marija. Paukštis ba pieno, Sveika Marija. Kirmala ba kramso, Sveika Marija* [Mansikka, p. 81, Nr. 76]; ...*Есць на сінім моры камень, паўлінае пяро. Як таму камню наверх не ўсплываць, паўлінаму пяру на дно не ўпадаць, так рабе божай (імя) грыжы не быць, па касці не хадзіць, касці не ламіць, сэрца не таміць, жылак не марыць, вочак не цямніць, галовачкі агнём не паліць, у вобмарак не вадзіць...* [Замовы, 762]; *На небі – месяц малады, у лесі – дуб таўсты, а ў полі – камень сяды; як етым тром царам умесці не бываць, мёду–віна не п’ваць, так і маім зубам не шумавачь* [Замовы, 599: *ад зубнога болю*]; *Ехай Данила на сівай кабыле. Кабыла прыстала, у Ганны кроў перастала* [Замовы, 459: *кроў замаўляць*]. Tokiais aiškiais ar slaptais palyginimais remiantis ir sudaromas užkalbėjimas: pagal kokį galbūt anaipol ne pagrindinį požymį gali būti palyginami visai tolimi, iš pirmo žvilgsnio niekaip nesusiję dalykai, pavyzdžiui, paparčio žiedas ir kraujas, gyvatė ir akmuo, seilė ir saulė: *Eina saulė, eina seilės, tegul išeina ir šito tvinkimas kartu* [LTR 4105 (405)]; *Ugniavistas kraujas, paparčio žiedas. Aprimo upė. Tegul šitas kraujas nustos tekėt* [Mansikka, p. 69, Nr. 22]. Kartais ir išvis sunku nustatyti ryšį tarp minimų užkalbėjimuose objektų ar veiksmų (plg. *На моры, на кіяні, на востраві на Буяні стаіць дрэва, на том дрэві цар воран сядзіць. Цар воран, ня каркні, і кроў у раба божага ня кані. Амін* [Замовы, 487: *ад крывацёку*]; *Цары б’юцца – сунімаюцца, дарога ўсцілаецца, залатнік астанаўляецца на залатым крэслі, на сваім месці* [Замовы, 778: *ад залатніка*]), bet mes jaučiame, kad gilių asociacijų lygmenyje šie tekstai yra prasmingi, ir šita prasmė atsiskleidžia įsigilinant į jų giluminę semantiką bei rekonstruojant archainį pasaulio modelį. Tokio rekonstravimo pavyzdys gali būti žmogaus kūno dalių projekcija į žemės paviršiaus objektus, kurią turėdami galvoje jau kitaip žiūrime į tokius tekstus: *Із–над ясный зары, із–над белыя гары цякло тры ракі. Рака малочная, вадзяная і крывяная. Я малочную разан’ю, вадзяную разаллю, а крывяную астанаўлю* [Замовы, 480: *ад крывацёку*]; *Трыдзевяць гары, укучу сайдзіцесья, трыдзевяць ракі, укучу сайдзіцесья, трыдзевяць гарады, укучу сайдзіцесья, і косьці–мошчы, укучу сайдзіцесья. Загаварую і замаўляю я ў рабы божай маладзенеца да пары, да ўрэмья; а прыйдзець час–урэмья паследняе, тады трыдзевяць гары, расступіцесья, трыдзевяць ракі, разыйдзіцесья, трыдзевяць гарады, разыйдзіцесья, косьці–мошчы, расступіцесья, выхадзі, маладзенец, з естых касьцей, з машчэй на сей белы свет красувацца, амін* [За-

мовы, 1109: *на добрую цяжарнасць*]. Toks žemės paviršiaus objektų tapatinimas su atitinkamais žmogaus kūno organais – to paties „panašumo principo“ apraiška. Turbūt tuo pačiu principu pagrįsti ir mainai su liga (ar su kitais personažais) įvairiais daiktais, kas irgi gali tapti gydymo būdu, pavyzdžiui: *Pele, pele, te (šia) tau kiaulinis (dantis), duok man geležinį* [LT, p. 903, Nr. 9332]; *Jau-nas Mėnuo, kunigaikšti! Tau pilnų ratų, o man sveikatu; tau sudiltie, man gyventie* [Balys, p. 18, Nr. 7]; *Dievo galybe, žemės biauurybe, imk sau biauurybę, duok man galybę* [LTR 3863 (171)]; *Агонь, агонь, гаручы, балючы, табе макрата, а мне сухата – на еты час, на ету мінуту* [Замовы, 734: *ад вогніку*]; *Крыксы, крыксы, дарую я вас хлебам-соллю, белай рубашачкай, красным паясочкам – даруйця майго дзіцяці добрым зда-роўем і сном!* [Замовы, 1138: *ад нашніц, крыкаў*].

Panašumas gali būti ne tik prasminis, bet ir garsinis, pasireišk-ti pačių žodžių sąskambiu arba išorinės formos tapatumu. Pavyz-džiui, liga rožė daugumoje tradicijų, kur šie žodžiai irgi panašūs, palyginama su rožės žiedu: *Ėjo Kristus keliu, rado tris rožes: viena rožė nuvyto, kita nudžiūvo, trečia prapuolė* [LTR 3641 (519)]; *Ішоў Хрыстос на поле, нёс тры розы: адна акамянела, другая адзервянела, трэцяя згінула, згінь і ты, боль, нячыстая рожа* [Замовы, 720]. Panašiai lietuvių ir baltarusių užkalbėjimuose grįžas (sąnarių skausmas) ir gryzė (gryža) gydomi grįau-žiant skaudančią vietą, nors baltarusių gryža reiškia visai kitą ligą – išvaržą: *Grauz gryžiu, da grauz geriau...* [Mansikka, p. 96, Nr. 148]; – *Ką veiki? – Gryžį graužiu. – Graužk, kad išgraužtai* [LKAG Nr. 1270]; *Грыз загрызаю, на суку пакідаю. Грызі, грызъ, сук, а не Шуркін пун* [Замовы, 775].

Be paprasto palyginimo, minėtas tapatumo principas užkal-bėjimuose turi dar vieną tikslą: paversti ką nors kuo nors, kad liga pakeistų savo išvaizdą, o kartu ir pasireiškimo būdą. Aišku, tokios metamorfozės dažniausiai atliekamos ligos mažėjimo kryp-timi. Pavyzdžiui, baltarusių užkalbėjimuose: *ударся ты аб еты камень і рассытса на мелкія частачкі, табе (скула) драб-ней маку рассытаца, (залатнік) выкацься гарошынкаю, рассытса на дробненькі мак, сабярыся ў хмялеву шы-шачку*. Šių metamorfozių tikslas – suskaldyti, susmulkinti ir pa-šalinti ligą; priešingai kūno ir viso tvarkingo pasaulio vientisumui, liga turi sutrupėti, suirti, suskilti į daugelį smulkių šukių. Todėl baltarusių užkalbėjimuose liga tapatinama su (pavirsta) aguonos grūdėliais, šiaip grūdais, pipirais, žirniais, skiedromis, kurie visi iš esmės reiškia kažką smulkaus, susmulkinto, kaip kad trupinys, kuris gali greitai nuskrieti ar nuriedėti šalin. Lietuvių užkalbėjimuose ligos susmulkėjimas bei suirimas atsispindi, pa-vyzdžiui, grįžo kirtimo motyvuose: – *Ką kerti? – Girgždelę kertu – Kol kerti? – Tol kirsiu, kol nukirsiu* [LT, p. 900, Nr. 9317]; gyvatės sutraukymo į mažus gabaliukus: *Šventas Dievo kardas, geležinės akėčios, juodi arkliai tegul tave sutrauko į striūgus striunkelius* [Ba-lys, p. 58, Nr. 394]; rožės susmulkėjimo: (rožę) *Jėzus Kristus mak-lynėj sumynė; ir ligos suplėšymo: Pono Dievo angelas šią ligą per-plėš, Perkūnas nuspirs. Išdils, kaip delčios Mėnuo, sudžius, kaip liekno švendrė* [Balys, p. 81, Nr. 526]. Bet dažniausiai ligos mažė-jimas palyginamas su mėnulio sudilimu bei nendrės sudžiūvimu (žr. paskutinį tekstą).

Tokie palyginimai ir metamorfozės kartais virsta kodais, ir tada mes susiduriame su dar vienu reikšmingu žodinės magijos principu – tabu. Gali būti paslepiamas, užkoduotas ligos pavadi-nimas, jos pasireiškimo būdas, poveikis, ligonis ir net pats užkal-bėtojas, visas susirgimo ir pasveikimo procesas.

Reikia pabrėžti, kad užkalbėjimuose realizuojamos dvi prie-šingos kovos su liga (ir su visais piktybiškais reiškiniais) tendenci-jos: viena stengiamasi pavadinti ligą jos tikroju vardu ir išvardyti kuo daugiau jos įmanomų pavadinimų, kita – išvengti tikrojo ligos vardo, „apgauti“ ją, pavadinti kaip nors kitaip. Greičiausiai abi šios tendencijos remiasi tuo pačiu principu – žodžio jėga: kadangi vardas, pavadinimas gali sužadinti patį reiškinį, užkalbėtojo elge-sys priklauso nuo to, ar gali jis pats susidoroti su iškviestu perso-nažu, ar nori pasinaudoti kitomis priemonėmis. Antai gyvatė lie-tuvių užkalbėjimuose, nors užkalbėtojas dažniausiai kreipiasi į ją tiesiogiai, turi labai daug epitetų: *Žibutė, lakštutė, saldutė, medutė, ką padarei žmonėm, atiduok, lišk krūman. Kad tavi neregėt nei sau-la, nei mėnuo, nei žvaigždės* [LTR 4813(10)]. Bet kita vertus, daug epitetų naudojama ir kai norima atspėti tikrąjį vardą, plg.: *Arkli-nė, puntinė, geležinė, purvyninė, pušinė, kanapinė (ir visokios spal-vos), tavo vardu aš žinau. (Jei tik atspėsi, tuoj sugys žaizda ir gyvuly pasveiks.)* [Mansikka, p. 75, Nr. 50]. Tas pat pastebima ir baltaru-sių užkalbėjimuose, pavyzdžiui: *...Добры дзень табе, скула, ты скулабіца, сіняя сінявіца, белая белавіца, чорная чарнявіца, скула ж ты красуха, бялуха, чарнуха, брусу-ха, калуха, залатуха...* [Замовы, 672: *ад скулы*]. Abiejose tradicijose dauguma ligų pavadinimų yra aprašomojo pobūdžio, pavyzdžiui, pagal pasirodymo vietą arba laiką – brus. *galažniца, маташнік, начніцы, вяснянка, лістападніца*; pagal išvaizdą – brus. *круг, liet. gumbas* (susijęs su slav. *губа* ‘grybas, atauga ant medžio, iškilumas’ [Фасмер I, 468], žymi ligą, kuri pasireiš-kia pilvo išsipūtimu); pagal epitetus – brus. *залатнік* (nuo ‘auk-sinis’), *радзімец* (nuo ‘gimtasis’), *лішай* (nuo *лихой*, sen. rus. *лихъ* ‘piktas, blogas, varganas’ [Фасмер II, 505], *лихарадка* (pa-žodžiui ‘piktadžuga, piktavalis’), liet. *kartelis* (‘rėmuo’, nuo *kartus*), *gelligė* (nuo *geltonas + liga*); pagal pasireiškimo būdą – brus. *грызъ, крыкса, плакса, несанота, недрамота, калатуха, пачасу-ха, трасіца, рэзанка, касталомка, колькі, жога, гарачка, liet. parūšenā* (nuo lenk. *poruszenie* ‘sujudėjimas’), *džiova* (nuo *džiovinti*), *grįžas* (‘sąnarių skausmas’, susijęs su *griaužti, griežti* (?)), *drugys* (susijęs su rus. *дрожь*, len. *dreszcz* ‘drebulys’). Sunku pasa-kyti, ar tokia aiški pavadinimo motyvacija visada reiškia, jog tai slaptas ligos pavadinimas, o ne tikrasis. Akivaizdu būna tik tada, kai minimi du ligos pavadinimai, vienas – užkalbėjimo pavadinime ir komentaruose, o kitas – pačiame tekste. Pavyzdžiui, užkal-bėjimas nuo džiovos: – *Ką tu čia darai? – Sukatas malu, sukatas malu. (Tada malantysis smarkiai turi sukti gimas, o antrasis žmogus – pasakyti:)* – *Malk, malk, visas sukatas sumalk.* [LT, p. 899, Nr. 9313]. Čia tarsi atsitiktinai pavartotas slavizmas neatrodo nemo-tyvuotas pažvelgus į kitus slavizmus lietuvių užkalbėjimuose: *zro-kai, lišaj, parūšenā, macica, kaltun, zmieja, zjadai, tručyzna, rona, pavietriai, kvaraba, sukatos, liekarsta, liekajus, bieda, škada*. Visi šie žodžiai reiškia ligas arba jų pasekmes ir tekstuose dažniausiai užima centrinę padėtį (tarp kitų lietuviškų): būtent šie žodžiai yra tokiais atvejais svarbiausi, į juos sutelkiamas dėmesys (pavyzdžiui, *Mumine Žemine, Atsimk savo zjadus, Atduok margai karvei sveika-tų* [LKAG 207 (46, 48)]). Čia tabu gali pasireikšti ir savo atvirktinė puse – nėra negalima prielaida, kad panaudoti kitos kalbos atitikmenys atrodo stipresni negu savos kalbos žodžiai.

Kita tabu apraiška yra metaforizacija, kai liga vaizduojama kaip mitinis personažas (dažniausiai antropomorfinis), kuris kar-tu kelia kitas, nesusijusias su liga asociacijas. Pavyzdžiui, labai pa-plitęs siužetas, kur drugys pavaizduotas basų mergų pavidalu (bal-tarusių tradicijoje jis turi daug variantų): *In Akėjanauckų marių*

stavi astravas, in ta astrava stavi bažnyčia, taj bažnyčij stavi lažia, taj lažij guli švintas apaštalas Simanas. Anas paskėlis nuvėja pavaiškėciac in kryžiakėlės, i rada dzvylikū mergū aplyšusiu, apdriskusiu, apskaldūnavusiu, apspurvinavusiu, bliska grynas, baisu in jas dobacie. Švintas apaštalas Simanas klausia jas: 'Ką jūs cia susrinkat, ką jūs cia laukiat?' – 'Švintas apaštalai Simanai, mes cia susirinkam, mes laukiam takių žmanių, kas ryčines maldas pramiega, abiedzines praabiedaja, vakarines pravūlija, tai mes takių žmanių kauluosun inlindam, tai kaulus laužam, sustavus gnaibam' Švintas apaštalas Simanas jam saka: 'Atneškite jūs man šimtu geležinių rykščiu, aš itas mergas mušiu i barsiu, kam anas ite svietu mūčija' – 'Švintas apaštalai Simanai, nei tu mus muškies, nei tu mus barkies, kas citau itų maldų atkalbės, tai mes in tų žmagų i nepadabasme, i natuosun ja neažeisme' [TD, p. 181, Nr. 461]; ...*Выйду за новыя вароты, пагляджу на сіняе мора. Сіняе мора, скальхніся, вада, вазмуціся. З таго мора выходзяць дванаццаць дачарэй. Насустрач ім святы Бахмуці і спрашуя ў іх:*

– Чые вы ёсць дочары?
– А мы ёсць дочары цара Града.
– А куды вы йдзяце?
– А мы ідзем у праваслаўны мір к такому – та і такому – та (у каго малярэя, на імя назавуць) галаву ламіць, сэрца знабіць, кроў разжыгаць і цела халадаць.
– Даю я вам за гэта на дзвінаццаць ран, штоб вы не хадзілі к таму і таму.

Прасіліся ж яны ў яго:

– Святы Бахмуці, не давай жа нам на дзвінаццаць ран. Хто ету будзе малітву знаць, мы будам таго навеки вешныя аббягаць. Навекі вякоў амін [Замовы, 860].

Dažniausiai panaši personifikacija (ligos vaizdavimas mergos, bobos, moters, rečiau senio pavidalu) pasitaiko baltarusių užkalbėjimuose – pateiktas lietuviškas tekstas yra vienintelis ir, kadangi turi daug slavizmų, greičiausiai yra skolintas. Įdomu, kad baltarusių tradicijoje personažas, kurio pavidalu vaizduojama liga, ir yra svarbiausias veikiantis asmuo – nuo jo priklauso ligos gydymas, jį kreipiasi užkalbėtojas su prašymu padėti (lietuvis užkalbėtojas dažniausiai susidoroja pats), ir sėdi jis ne bet kur, o pačiame pasaulio centre, kur užkalbėtojui (ar ligoniui) dar reikia patekti, praėjus visus pasaulio lygmenis (pavyzdžiui: *На моры, на кіяні, на востраві на Буяні стаіць дом; у том доме стаіць старыца і дзержыць ана жала. Ты, старыца, вазьмі свае жала і прыйдзі к рабу божаму (імя), вынь із раба божага (імя) жала смертныя! У чыстым полі на Сіяньскай гарэ стаіць дуб; пад тым дубам сядзіць старушка старанькая, кладзець аганек сіненькі і сільненькі, пякець сала і пускаець духі на ўсе сухія цемныя лясы. Унімай, бабка, сваіх ярых шаленых сабак ад ярага зуба, ад жаркага агня, дай помачы рабе Ганні* [Замовы, 431: *ад шалу*]. Ligas vaizduojantys moteriški personažai baltarusių užkalbėjimuose, viena vertus, priešpriešinami įprastam žmonių pasauliui: nemoka atlikti paprasčiausių veiksmų – siūti, skaityti, rašyti; bet kita vertus, ir siuva, ir skaito, ir užkalba ligą. Toks prieštaravimas turbūt paaiškintinas jų ambivalentiškumu – jos atsiunčia ligas, jos gali jas ir išvartyti. Jų rankose yra žmogaus likimas (siūlas, kurį jos verpia), jos siuva, verpia, meza ir tuo pačiu užkalba ligą; būna ir taip, kad jos *не шые, не мае, не тчэ і не прадзе, толькі рабу Івану помашч ад паганых скул дае*. Nutrukęs siūlas atitinkamuose užkalbėjimuose gali reikšti ir sustabdytą kraują.

Svarbiausias šio mitinio personažo, slepiančio savyje ligos įvaizdį, požymis yra jo išskirtinė padėtis – jis yra vyriausias (plg. ...*Ізвѣхова маці на полю хадзіла і сваіх сыноў звѣхоў будзіла: “Сыны мае звѣхі – і Іван, і Раман, і Даніла, памагайця етаму ліху!”* ... [Замовы, 549: *ад звѣху*]; *На рацэ на Смуродзіні стаіць калінавы мост: на калінавым масту стаіць дуб Мелляноў на дванаццаць какатоў; на тых какатах змяіны гроб; у том грабу змяя Шкуралея, над усімі старшая, бальшая, над усім гадам. Змяя Шкуралея! Унімай сваіх гад, вынімай свой яд...* [Замовы, 337: *ад змяі*]. Galbūt tuo pagrindu įvyko dar viena šio įvaizdžio transformacija – atėjus krikščionybei, atsirado naujų personažų, šventųjų, kurie užėmė tą pačią vietą. Ypatingą vaidmenį užkalbėjimuose atlieka Švenčiausia Panelė. Lyginant įvairius tekstus pastebima, kad ji gali atstoti ir pačią ligą, mitinę mergą, gyvatę, ir ligos užkalbėtoją, pavyzdžiui: (Švenčiausia Panelė) *залатую голку дзяржыць і шаўковыя ніткі; (merga) трымае іголку булатную, удзявае нітку мяльковую; (Švenčiausia Panelė) у чыстым полі столікі пастаўляла, у кубачкі–блюдачкі медвіно паналівала, гошцікаў частавала; (merga) на сінім моры гуляла, сталы засцілала, кубкі налівала; (liga) Ізвѣхова маці, прашу я твае вялікія міласьці. Па полю ты хадзіла, сына звѣха будзіла: „Устань, мой сынку звѣху, устань, спамагайсь і етаму ліху памагайсь”* [Замовы, 550: *ад звѣху*]; (Švenčiausia Panelė) *На Сіяньскай гарэ мамка Прачыстая хадзіла, свайго сына звѣха будзіла: „Ой ты, сын мой звѣху, устань ты к етаму ліхому ліху!”* [Замовы, 585: *ад звѣху, выбою, удару*]; (gyvatė) *Ёсць у свеці сіня мора, на тым сінім моры ляжыць камень, на тым камні стаіць дуб, на тым дубі крываць, на той крываці пярэна, на той пярэні ляжыць змяя Кацярына і вуж Сіміён* [Замовы, 303]; (Švenčiausia Panelė) *Як на моры на Сіяні і на Сіяньскай гарэ стаіць ігруша белая, пад тою ігрушаю карваць цясовая, на той карваці пярэны пуховы, на тых пярэнах падушкі цвілёвы, на тых падушках маць Прачыстая і з сваім сынам, і з Святым Духам* [Замовы, 364: *ад змеі*]. Daugelyje tradicijų Švenčiausios Panelės kultas susijęs su gyvatės kultu: krikščioniška Marijos pasveikinimo šventė (kovo 25) sutapo su diena, skirta gyvatėms ir ropliams, kada pasveikindavo žalčius ir gyvates, iššliaužančius pavasarį iš žemės [Dundulienė, 138]. Pagal lenkų tikėjimus, šią dieną žalčiai lenda į medžius ir klausosi varpų, o išgirdusiam užauga galva, ir kai galvų užauga 7, žaltys pavirsta slibinu. Panašios saktmės susijusios su Panos Marijos gimimo diena (rugsėjo 8) [Majewski, 120, 125]. Lietuvių užkalbėjimuose Marija lyginama su žalčiu: *Sustok, gyvate, Pana Marija eina, vyresnė, kaip žalčio galva* [Balys, 57, Nr. 388], bet dažniausiai pasirodo užkalbėjimuose nuo rožės, kur aprašomas jos kelias ir susitikimas su liga, pavyzdžiui: *Ёжо Motina Švenčiausia per pievą, rado tris rožes: vieną raškė, kita puolė, trečia suvis prapuolė. Ir su Motinos Švenčiausios pamačiu, ir tegul šita sopė prapuola* [Balys, p. 63, Nr. 415]. Šiuose atvejuose Jėzus Kristus visai atitinka Šventosios Panelės įvaizdį – jie gali keistis vietomis, destis kas serga – vyras ar moteris (komentaruose taip ir sakoma: jeigu serga vyras – sakyti “Jėzus Kristus ėjo...”, o jeigu moteris – „Pana Marija”). Tai leidžia manyti, kad šventieji personažai užkalbėjimuose galėjo atstoti ir paties sergančio žmogaus įvaizdį.

Jeigu ši prielaida yra teisinga, tai užkalbėjimai, apsakantys švento personažo kelią ir susitikimą su liga, iš tikrųjų apsakoma gydymo procesą, tik juose ligonio įvaizdis yra paslėptas, užkoduotas kitų

personauž vaizdiniais. Ypač aktuali čia yra kelio tema: būtent eidamas (jodamas, plaukdamas) per girią (lauką, pievą, jūrą) šis personažas patenka į bėdą (susilaužo koją, sutinka gyvatę ir t.t.). Toks siužetas visai atitinka kelio semantiką: kelias reiškia susidūrimą su priešingo pasaulio jėgomis, todėl visada būna sunkus, tačiau jas įveikiant pasiekama ypatingų galių [Топоров, 352]. Bet užkalbėjimuose nuo ligų jis greičiausiai dar atspindi ir paties gydymo procesą – veiksmas, vykstantis kelyje, reiškia dinamiką; o sumažintas kelio įvaizdis, greitas aprašomo personažo atsikratymas liga – tą patį sieki tikrovėje. Nes, pagal archajinio mąstymo taisykles, modeliujant sėkmingą sutrumpintą situaciją, galima ją sėkmingai išspręsti ir tikrovėje. Pavyzdžiui: *Ėjo Kristus per ciltų ir nulūžo lieptas ir inkrito Kristaus koja. Nuėjo Kristus sveikas, neskauda koja, taip tegu neskauda Jonui* [Balys, p. 72, Nr. 477]; *Ėjo Ponas Jezus per Cedros upį ir puolė ponas Jezus ir nusimušė pirštelį ir kraujas bėgo Viešpaties. Tai taip ir mano bėga. Viešpati Jezau sulaiyk mano kraują* [Mansikka, p. 70, Nr. 25]; *Ехай Господъ на сивым кані на калинавы мост, на ракітавы куст. Куст пахіснуўсь, мост праламіўсь, а конь спатыкнуўсь, а Господъ улякнуўсь, у раба божага (імя) звіх, удар, вопух мінуўся* [Замовы, 557: *ад звіху, удару*]; *Ішоў Ісус Хрыстос цераз калинавы мост, скалоў ножачку на свізењу іголецку, вярнуўся назад – ні крыві, ні ятрасці* [Замовы, 503: *кроў загаварваць*].

Taigi matome, kad kiekvienas naujos tradicijos šventas personažas funkcionaliai gali atstoti kitus rekonstruojamus veikėjus:

Jėzus Kristus – ligonis – liga – užkalbėtojas;

Švenčiausioji Panelė – liga (gyvatė) – merga (personifikuota liga) – ligonė – užkalbėtoja.

Siekimas paslėpti, užkoduoti, išvengti tikrųjų vardų liečia ir patį užkalbėtoją. Tai akivaizdu baltarusių užkalbėjimuose: *не я зачэрчаю, не я загаварую – Прасвятая маці Багародзіца; ні я ж бабка – Прачыстая матка; не сам сабою – Прачыстаю святою*. Tokių formulių nepasitaiko lietuvių užkalbėjimuose, net atvirkščiai – užkalbėtojas gali pats pasinaudoti Dievo galia: *...Кап шіту раікштелі мазгіоу мазгеліаіс, таіп мазгау рішу тауу, NN kraujas, аš tau insakou, iš kūno nebėk, saulės nemacyk, šviesai nesirodzyk. Švento Petro raktu tavi rakinu, Dziewo vardu tavi užkeikiu, sustok* [Krėvė–Mickevičius, p. 504, IV]. Nors užkalbėtojas su prašymu jam padėti kartais kreipiasi į galingus personažus, dažniausiai, nepaisant šių prašymų, pagrindinį veiksmą jis atlieka pats: *Valiuli Dievuli, kraują suturėk, Dušias iš kūno nevaryk, kad su krauju nebėgtu, kūna viena nepaliktu. Per kietų akmenėlių, par aukštų ažuolėlių, Valiuli Dievuli, kraują insakau, kraują gislose sulaikau* [LTR 3205 (104)].

Čia mes matome esminį dviejų tradicijų skirtumą (iki šiol aprašytos savybės buvo bendros lietuvių ir baltarusių užkalbėjimams): ir užkalbėtojo pozicija aplinkinio pasaulio atžvilgiu, dėl to ir ligų gydymo būdas skiriasi tuo, kad baltarusių užkalbėtojas stengiasi surasti vyriausią personažą, atsakingą už ligos pasirodymą ir išnykimą (užkalbėjimų pasaulis čia ryškiai hierarchiškas – aiškus centras ir pagrindinis personažas priešpriešinami periferijai), ir perduoti jam atsakomybę už visą gydymą (gražiai paprašyti arba pareikalauti, pačiam pasitraukiant, pasislepiant); o lietuvių užkalbėtojas jaučiasi pakankamai pajėgus susidurti su ligomis ar jų priežastimis tiesiog, be tarpininkų. Ir tik vėliau įvairios įtakos (krikščionybės ar kaimynų slavų, arba ir viena, ir kita) įnešė į lietuvių tradiciją užkalbėjimų tipą, kai užkalbėtojas kreipiasi pagalbos į koki galingą personažą, slėpdamasis pats.

Kiti aukščiau aprašyti reiškiniai (įvairūs tabu, palyginimai, tapatinimai, kelio aprašymai ir metamorfozės) greičiausiai yra pakankamai archajiški. Galima prielaida, kad „statiški“ užkalbėjimai–užkeikimai, grindžiami žodžio–vardo jėga (veiksmas vyksta čia ir dabar, vystymosi laike nėra) yra archajiškesni už „dinamiškus“ kelio ir kartu gydymo proceso aprašymus. Jeigu užkalbėjimo raida buvo tokia (nuo trumpų tekstų per įvairiausias metamorfozes iki epinio tipo tekstų su kelio aprašymu ir kreipimusi į aukštesnes jėgas), galima tarti jį rutuliojusius nuo užkeikimo prie maldos. Todėl baltarusių užkalbėjimų tekstai (epinio, vėlyvojo tipo) kai kuriais požymiais iš tikrųjų primena maldeles, pavyzdžiui, tokia tradicinė pradžia: *Госпаду Богу намалюся, святой Божай мацеры пакланюся. Святая Божая маці, прыступі, намажы*.

SUTRUMPINIMAI:

- Balys: *Balys J.* Liaudies magija ir medicina. – Bloomington, Indiana, 1951.
 Dundulienė: *Dundulienė P.* Žalčiai lietuvių pasaulėjautoje ir dailėje. – Vilnius, 1996.
 Krėvė–Mickevičius: *Krėvė–Mickevičius V.* Kerai // Tauta ir žodis. – 1926, T. IV.
 LKAG: Lietuvos liaudies kultūros centro Liaudies kūrybos archyvo garso įrašai.
 LT: Lietuvių tautosaka. – T. V. Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai. – Vilnius, 1968.
 LTR: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas. Majewski: *Majewski E.* Waż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego // Wista. – 1892, tom VI.
 Mansikka: *Mansikka V.* Litauische Zaubersprüche. – Helsinki, 1929.
 TD: Vilniaus krašto lietuvių tautosaka // Tautosakos darbai. – T. IV. – Kaunas, 1938.
 Zamovy: *Zamovy / Уклад. Г.А. Барташевч* (серия: Беларуская народная творчасць). – Мінск, 1992.
 Топоров: *Топоров В.Н.* Путь. // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1997. – Т. II. – С. 352–353.
 Фасмер: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Санкт-Петербург, 1996.

The perception of the struggle against diseases in Lithuanian and Byelorussian incantations

Marija ZAVJALOVA

The article is aimed at discussing Lithuanian and Byelorussian incantations as the means serving to prevent people from diseases. On the basis of the folklore texts the means of magic with regard to the fight against diseases are being revealed in the article. The conclusions are made that the Lithuanians and Byelorussians have almost the same perception as far as the fight against diseases is concerned in terms with the traditions of their incantations. The methods for the prevention of the diseases are of similar kind. First and foremost, these are the common methods of the verbal magic, i.e. identifications, comparisons, metamorphoses, taboos. The assumption is made that a symbolic representation of the route is one of the manifestations of the taboo by which the healing process itself and the representatives of the process are meant. It should be emphasized that not all of the means described have equally developed in both traditions – the essential differences might have occurred because of the late establishment of Christianity in Lithuania.

*Balkanistikos institutas,
 Lenino pr. 32 a, Maskva, Rusija*

Gauta: 2000 05 05
 Spaudai įteikta: 2000 08 16